

СТАН ІНТЕГРАЦІЇ ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОСВІДУ У ФУНКЦІОНУВАННЯ СИСТЕМИ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ УКРАЇНИ

CONDITION OF INTEGRATION OF EUROPEAN EXPERIENCE IN THE FUNCTIONING OF THE LOCAL GOVERNMENT SYSTEM OF UKRAINE

Марчук В.В.,

*доктор історичних наук, професор,
професор кафедри політичних інститутів та процесів
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

Мельничук В.І.,

*аспірант кафедри політичних інститутів та процесів
Державного вищого навчального закладу
«Прикарпатський національний університет імені Василя Стефаника»*

У статті хронологічно впорядковано процес унормування децентралізації як основоположного принципу реформування місцевого самоврядування в Україні – від прийняття конституційних засад у 1996 р. до концептуалізації реформи у 2014 р. та апробації новим районуванням країни у 2020 р.

Акцентовано ключові тези для розуміння децентралізаційної реформи крізь призму євроінтеграції, зокрема щодо важливості сприйняття: децентралізації не як зовнішньої вимоги, а як одного з провідних демократичних принципів; процесу залучення громадян до формування системи місцевого самоврядування як запоруки перетворення його на інститут локальної демократії; євроінтеграції як допоміжного інструменту вивчення і запозичення кращих європейських практик функціонування політичної системи тощо.

Проаналізовано європейські пріоритети у реформуванні і розбудові системи місцевого самоврядування. Доведено, що з формальної точки зору відповідні аспекти європейських та вітчизняних практик збігаються, а саме щодо створення законодавчої бази і конституційного закріплення структури і функцій органів місцевого самоуправління, набуття ними реальних повноважень з упровадженням децентралізації влади; функціонування розгалуженої системи органів управління місцевими справами; розширення набору адміністративних послуг, які надаються в громаді; запровадження бюджетної децентралізації та ін. Також доведено подібність компетенцій (у сферах фінансово-економічної діяльності, охорони громадського порядку, комунального господарства, охорони навколишнього середовища, соціальной сфері) органів місцевого самоврядування в Україні та країнах ЄС.

Підсумовано, що подальше поглиблення євроінтеграції має сприяти наданню громадам в Україні більших повноважень і можливості розширювати інструментарій своєї діяльності за рахунок адаптації європейських кейсів локальної демократії і взаємодії з населенням.

Ключові слова: європейська інтеграція, місцеве самоврядування, децентралізація, територіальна громада, локальна демократія, принцип субсидіарності.

The article chronologically arranges the process of normalization of decentralization as a fundamental principle of the local self-government reform in Ukraine – from the adoption of the constitutional fundamentals in 1996 to the conceptualization of the reform in 2014 and testing of new zoning of the country in 2020.

The key theses for understanding decentralization reform through European integration lenses are emphasized, in particular, the importance of perceiving: decentralization not as an external requirement, but as one of the leading democratic principles; the process of involving citizens in the formation of the local self-government system as a guarantee of its transformation into the institution of local democracy; European integration as an auxiliary tool of study and borrowing the best European practices of the functionality of political system.

European priorities in reforming and developing the local self-government system were analyzed. It is proved that formally the relevant aspects of European and domestic practices coincide, in particular, those regarding the formation of legislative framework and constitutional establishment of the structure and functions of local self-government bodies, their acquisition of real authority with the implementation of decentralization of the power; functioning of a branched system of local affairs management bodies; expansion of the set of administrative services provided in the community; implementation of budget decentralization and others. It is also proved that the competences of local self-government bodies in Ukraine and EU countries are alike (in areas of financial and economic activity, protection of public order, public utilities, protection of environment, social area).

It is summarized that the further deepening of European integration should contribute to providing more authority and opportunity to expand the tool set of their activities to the communities in Ukraine due to adaptation of European cases of local democracy and interaction with the population.

Key words: European integration, local self-government, decentralization, territorial community, local democracy, principle of subsidiarity.

Постановка проблеми. Процес євроінтеграції є сукупним вектором упровадження системних реформ, зумовленим загальним баченням розвитку держави та конституційно визначеною метою вступу України до Європейського Союзу. Орієнтири для подальших змін у специфіці здійснення влади та реалізації народовладдя закладено у положеннях Угоди про асоціацію України та ЄС. Однак пов'язати реформу місцевого самоврядування (далі – МСВ), зокрема, її децентралізаційну складову із вказаним документом не вдається, позаяк в Угоді вона не згадується і не конкретизується. Ці аспекти, скоріше, відповідають парадигмі сповідуваних сторонами Угоди принципів, як-то повага до демократичних цінностей, верховенство права, доброго врядування, прав людини і основоположних свобод, повага до різноманітності, людської гідності та відданості принципам вільної ринкової економіки, стабільність і дієвість демократичних інституцій тощо [1]. Водночас, акцентуємо важливі пункти «Порядку денного асоціації між Україною та ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію» від 16 березня 2015 р., де йдеться про такі пріоритети, як внесення змін до Конституції для децентралізації влади, зміцнення функціонування місцевого та створення регіонального самоврядування [2]. Усі ці принципи та пріоритети уособлюють певні державотворчі цілі, однак наразі Україна має базову модель місцевого самоврядування, яка перебуває у стані трансформації і поступово синхронізується з усталеними європейськими принципами доброго врядування. Ці обставини зумовлюють розширення предметного поля політологічних досліджень у напрямку включення до них розгалужених інтеграційних аспектів, зокрема й щодо інституту МСВ.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблема становлення системи місцевого самоврядування в Україні знаходиться у фокусі уваги вітчизняних учених з 1991 р. Фундаментальна реформа децентралізації в останні вісім років активізувала відповідні дослідження, які комплексно викладено у монографіях (О. Батанов, А. Берлінгуер, В. Віліжінський, І. Дудінська, В. Колтун, О. Марцеляк, Р. Плющ, М. Попов, В. Федоренко, М. Цірнер та ін.) та наукових кваліфікаційних роботах (Н. Бодак, В. Гладій, О. Золотоноша, С. Мішин, В. Нестор, О. Чернеженко, А. Чиркін та ін.). Особливої актуальності набули напрямки вивчення розвитку системи МСВ в країнах-членах ЄС та можливості запозичення їхнього досвіду для розбудови локальної демократії в Україні (В. Величко, К. Закоморна, М. Лендъел, Л. Прокопенко, С. Сприндис, Г. Тараненко та ін.) та аналізу взаємовпливів децентралізації та євроінтеграції в нашій державі (В. Андріяш, У. Ватаманюк-Зелінська, А. Гнатовська, М. Горбатюк, В. Гришко,

І. Дробуш, В. Задорожний, І. Кульчій, Ю. Шемшученко, Г. Юркевич та ін.).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. В умовах апробаційного етапу децентралізаційної реформи, активної фази євроінтеграції України й існування сталих форм функціонування органів місцевого самоврядування в країнах Європейського Союзу важливо комплексно оцінити потенціал і можливості запозичення ефективних практик трансформації самоврядної системи в ЄС.

Формулювання цілей статті. Мета наукової статті – комплексна оцінка стану інтеграції європейського досвіду у функціонування системи місцевого самоврядування України та співвідношення європейських та вітчизняних самоврядних практик.

Виклад основного матеріалу дослідження. Хронологічно процес унормування децентралізації як основоположного принципу реформування місцевого самоврядування в Україні виглядає так:

- з прийняттям Конституції України у 1996 р. статтею 132 Основного закону закріплено, що територіальний устрій країни ґрунтується на засадах єдності та цілісності державної території, поєднання централізації і децентралізації у здійсненні державної влади;
- у 1998 р. в Україні набрала чинності Європейська хартія місцевого самоврядування;
- 1 квітня 2014 р. Урядом схвалено Концепцію реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні, якою передбачено розмежування повноважень між органами виконавчої влади та органами місцевого самоврядування на засадах децентралізації влади [3];
- у 2014 р. підписано Угоду про асоціацію України та ЄС: 21 березня – політичну частину, 27 червня – економічну частину;
- 5 лютого 2015 р. ухвалено закони «Про добровільне об'єднання територіальних громад» та «Про засади державної регіональної політики»;
- зміни у виборче законодавство було втілено у новому Виборчому кодексі України, прийнятому у грудні 2019 р.;
- 17 липня 2020 року Верховна Рада завершила один із важливих етапів реформи децентралізації, проголосувавши за ліквідацію 490 старих районів і утворення 136 нових. А у листопаді 2020 року було підписано Проект Закону «Про внесення змін до деяких законодавчих актів України щодо впорядкування окремих питань організації та діяльності органів місцевого самоврядування та районних державних адміністрацій», який врегульовує аспекти реорганізації місцевих рад, їхніх виконавчих органів, районних рад як юридичних осіб публічного права, а також закінчення повноважень їхніх очільників у зв'язку зі змінами в адміністративно-територіальному устрої України.

Попри переконливі кроки у впровадженні децентралізаційної реформи відкритим залишається питання конституційного її закріплення. Наразі змін до Конституції, які б забезпечили незворотність процесу децентралізації влади та реформи місцевого самоврядування, не внесено.

Обговорення проблем самоврядності завжди актуалізують споріднену з децентралізацією ідею субсидіарності. Цей принцип лежить в основі Європейської хартії місцевого самоврядування, у якій ідеться: «публічні повноваження здійснюються переважно тими органами публічної влади, які мають найтісніший контакт з громадянином. Наділяючи тими чи іншими повноваженнями інший орган, необхідно враховувати обсяг і характер завдання, а також вимоги досягнення ефективності та економії» [4]. Тобто передача управлінських функцій відбувається на максимально наближений до населення рівень, а головною умовою тут є спроможність ефективно виконувати вказані функції.

Наголосимо, що децентралізація як популярне політичне гасло зазвичай характеризується можливостями і перспективами, державною допомогою і сторонньою фінансовою підтримкою. Однак, якщо підійти впритул до запровадження вказаного принципу реалізації публічної влади, то його суть сповнена значним пластом обов'язків і вимог відповідності – здатність їх дотримуватися визначає спроможність об'єднаних територіальних громад. Усвідомлення такого стану речей – етап, який вже пройшла євроспільнота. Насправді, ключовим і, мабуть, найважчим кроком у сприйнятті українцями європейських правил гри є прийняття не лише прав, але й обов'язків, і других часто більше.

Успіх реформи місцевого самоврядування залежить не лише від політичної волі, важливими є розуміння і підтримка мешканців новостворених громад. Рівень їхньої поінформованості, якість комунікації із владою – як центрального, так і регіонального рівнів – теж запорука ефективних суспільно-політичних змін. Наразі результати соціологічних опитувань демонструють відсутність в українців відчуття позитивних зрушень від впровадження реформи децентралізації [5]. За таких обставин і в умовах дотримання євроінтеграційного курсу доцільно правильно акцентувати такі тези:

– децентралізація – це не зовнішня вимога, а один із важливих демократичних принципів; це один із найбільш дієвих механізмів включення громадянина у конструювання комфортного середовища власного життя;

– процес залучення громадян до формування системи місцевого самоврядування стає запорукою перетворення його на інститут локальної демократії. Однак лише усвідомлення того, що

демократичні принципи збалансовано поєднують можливості, права і відповідальність, дозволяє цій системі бути прогресивною, самодостатньою і справедливою;

– євроінтеграція – це допоміжний інструмент вивчення і запозичення кращих європейських практик функціонування політичної системи на усіх рівнях. Правильно оцінивши власний потенціал, можна видозмінювати раніше обрану континентальну модель організації влади на місцях, яка тяжіє до централізованого управління, й апробувати ті зразки врядування, де повноважності набувають локальні громади;

– в умовах сучасного етапу євроінтеграції важливо наголосити на можливості безпосередньої співпраці і комунікації органів місцевого самоврядування та представників громадського сектору України з відповідними європейськими інституціями. Окрім досвіду така взаємодія дозволить підвищити фаховий рівень регіональних посадовців, галузевих активістів та залучити різного роду інвестиції для розвитку громад [6, с. 101–105].

Проблема взаємозв'язку інституту місцевого самоврядування та політики євроінтеграції зазвичай розглядається у контексті вимог останньої до реформування організації системи місцевої влади. Очевидно, йдеться про децентралізацію на всіх рівнях як складову євроінтеграційних зобов'язань України за Угодою про асоціацію з ЄС. Ще задовго до підписання Угоди в нашій країні актуалізувалося питання дотримання норм та стандартів Європейської хартії місцевого самоврядування, яку Україна ратифікувала 15 липня 1997 р. На сьогодні Хартія – частина національного законодавства і ключовий орієнтир функціонування місцевого самоврядування.

Відповідно до Порядку денного Асоціації, зміцнення стабільності, незалежності та ефективності інституцій, які забезпечують дотримання демократичних принципів та верховенство права передбачає: по-перше, «проведення і завершення процесу всеохоплюючої та прозорої конституційної реформи включно з децентралізацією влади з урахування рекомендацій Венеціанської Комісії»; по-друге, «зміцнення функціонування місцевого та створення регіонального самоврядування, правового статусу служби в органах місцевого самоврядування, в тому числі шляхом децентралізації згідно з відповідними стандартами, що містяться в Європейській хартії місцевого самоврядування» [7]. На нашу думку, цієї аргументації достатньо, аби розуміти одну сторону означеної проблематики – місця місцевого самоврядування в євроінтеграційних вимогах. Спробуємо ж окреслити інший аспект – роль системи МСВ у реалізації європейських стандартів самоврядності, або загальніше – усіх євроінтеграційних практик України.

Тут важливо акцентувати кілька універсальних й актуальних для сучасної України положень:

1. Місцевий рівень – рівень громад – це мірило сприйняття, засвоєння та потенціалу відтворення будь-яких нововведень. Оцінити реалізацію модерних політичних змін, орієнтуючись лише на центральний рівень, неможливо, позаяк в Україні, як і в будь-якій іншій державі, співвідношення «центр – периферія» тяжіє до переважання останнього.

2. Демократизація держави, не в останню чергу, зумовлюється налагодженням паритетних відносин й ефективної комунікації між органами державної влади і місцевого самоврядування, де останні здатні активізувати політичний, економічний, соціальний, культурний розвиток територіальних громад та покращити якість життя населення.

3. Активність органів МСВ у реалізації заходів міжнародного співробітництва є частиною успішного впровадження відповідних європейських стандартів, обміну досвідом у веденні місцевого господарства та управлінні регіональними процесами у функціонуванні громад, поглиблення взаємовідносин державного та громадського секторів на локальному рівні.

Висловлені тези отримали своє підтвердження на прикладі західних сусідів, які через децентралізацію здійснили демократичні реформи місцевого самоврядування (наприклад, країни Вишеградської групи), і стосуються сучасних системних перетворень в Україні. Фактично, йдеться про наділення реальними, у першу чергу, бюджетними повноваженнями новостворених територіальних громад, оптимізацію виборчого процесу на місцях з посиленням партійної складової, перетворення концепту «спроможних громад» з вимоги урядової методики на об'єктивну характеристику ОТГ тощо. Ці кроки не є завершеними, але вже у своїй структурі мають успішні кейси врядування, організації діяльності у рамках нового адміністративно-територіального устрою.

Можна порівняти, на що звертали увагу європейські країни при здійсненні своїх реформаторських кроків під час розбудови системи місцевого самоврядування. Так, аналіз результатів досліджень Інституту відкритого суспільства країн Балтії і Центрально-Східної Європи засвідчує, що під час запровадження реформ децентралізації значна увага урядів цих країн приділялась таким компонентам, як:

- законодавча, конституційна база і структура місцевих органів влади;
- місцева політика, методи прийняття рішень і внутрішня організація;
- управління місцевими органами влади і механізми надання послуг;
- фінансові питання і управління фінансами;
- ринково-орієнтований економічний розвиток [8, с. 29].

Вважається, що децентралізаційний процес в системі органів влади в країнах Центральної та Східної Європи базувався на принципах «від системи державної влади на місцях до системи місцевого самоуправління» і «від сильної держави до сильного громадянського суспільства» [9]. Щодо змісту цих пунктів в Україні, то з формальної точки зору все збігається:

– створено законодавчу базу, якою сформовано та закріплено структуру органів МСВ, в Конституції місцевому самоврядуванню присвячено цілий розділ, але жодна стаття Основного закону поки що не гарантує дотримання принципу децентралізації;

– місцева політика мала місце в Україні і до реформи, її зміст та повноваження визначалися окремими законами, однак усталена другорядність не сприяла об'єктивній оцінці впливу місцевого рівня політики на спроможність розширити свої функції. Фактично це відбулося лише з упрощенням децентралізації;

– в Україні функціонує розгалужена система органів управління місцевими справами, як самоврядних представницьких, обраних вже на основі нового законодавства, так і представницьких урядових на місцях. Розширення набору адміністративних послуг, які громадяни та інституції зможуть отримати в громаді, – важливе завдання сьогодення і для центральної влади, і для ОТГ;

– бюджетна децентралізація, розпочата в Україні у 2015 р., триває й досі. Реформа міжбюджетних відносин та зміни до податкового законодавства, зокрема: сприяли підвищенню рівня фінансового забезпечення місцевих бюджетів; забезпечили формування нових прогресивних відносин в управлінні бюджетними ресурсами; створили умови для мотивації органів місцевого самоврядування до нарощування доходної бази місцевих бюджетів. В країні формується дворівнева модель міжбюджетних відносин, внаслідок чого майже 900 територіальних громад мають новий рівень бюджетних повноважень і відносин з державним бюджетом [10];

– економічний розвиток громад, орієнтований на ринкові відносини – поки що формальна характеристика чинного етапу децентралізації. З одного боку, держава не є ефективним медіатором цих процесів для громад, з іншого боку, самі громади не налаштувалися на мету самоокупності та досягнення фінансової спроможності. Усі ці питання прийнято ототожнювати з аспектом інвестицій – їх залучення, нарощування, створення сприятливого інвестклімату. Зауважимо, що, на думку урядовців, позитивним досягненням згаданої вище реформи міжбюджетних відносин є щорічне збільшення інвестиційних ресурсів місцевих бюджетів та зростання частки видатків на виконання самоврядних повноважень [10].

Можна також провести певні аналогії між французьким досвідом та Україною, передусім щодо стимулювання співробітництва громад/комун. Французька влада всіляко мотивує комуни до співпраці, об'єднання зусиль задля вирішення важливих питань і завдань в регіоні. Мотивація ця зазвичай фінансова, тобто держава формує проекти, виконувати які комуни мають спільно. Як наслідок, в країні існує явище «комуна комун» – об'єднання за принципом спільної мети. В Україні ж створено нормативне підґрунтя, щоб ОТГ самі могли реалізувати спільні прагнення і проекти, залучити зовнішнє фінансування, вирішити завдання, важливе для кількох об'єднаних громад (відкриття ЦНАПу, будівництво дороги чи полігону для твердих побутових відходів тощо). Статистика свідчить, що такий підхід теж працює.

Питання, які спричиняють часті, але не завжди конструктивні дискусії, стосуються компетенцій органів місцевого самоврядування, які попри скепсис все одно виконуються. Досліджуючи відповідний європейський досвід, констатуємо, що напрямки цих компетенцій в Україні збігаються:

- у сфері фінансово-економічної діяльності: прийняття місцевого бюджету, участь в економічних і соціальних проєктах, збір місцевих податків та їх акумуляція;

- у сфері охорони громадського порядку: відповідно до Законів України «Про місцеве самоврядування» та «Про участь громадян в охороні громадського порядку і державного кордону» органи місцевого самоврядування та підпорядковані їм структури уповноважені здійснювати функції з охорони громадського порядку. Нині також розглядаються умови створення місцевих пожежних команд, що частково візьмуть на себе обов'язки служб ДСНС;

- у сфері комунального обслуговування, благоустрою і охорони навколишнього середовища: у підпорядкуванні органів МСВ є певні ділянки доріг, інші інфраструктурні об'єкти, функціонує комунальний транспорт, сервіси зі збору та утилізації ТПВ. Проблемним залишається сфера берегоукріплення та протипаводкових заходів, які традиційно є недофінансованими державою і не утримуються місцевими бюджетами;

- соціальна сфера: органи місцевого самоврядування, у тому числі, надають допомогу чутливим верствами населення, опікуються соціальними закладами, ведуть відповідні реєстри, повільно, але займаються питаннями забезпечення житлом, утримують і ремонтують комунальні заклади освіти, культури, охорони здоров'я тощо.

Відкритим для України залишається питання формування національної моделі місцевого самоврядування. На нашу думку, уявлення про неї у різних експертів та посадовців чомусь завжди відірване від реальної системи взаємовідносин

всередині МСВ та з центром. Хоча, можливо, це і є актуальна самоврядна модель для України, яка з часом може змінюватися, еволюціонувати, корегуватися законодавством тощо.

Стартові позиції оновленої системи місцевого самоврядування, яка одночасно із загальнонаціональним проходить і свій автономний шлях євроінтеграції, – це людський капітал. У Державній стратегії регіонального розвитку на 2021–2027 рр. серед конкурентних переваг вітчизняних регіонів указано потужний історико-культурний потенціал та доступна вартість життя в Україні порівняно з більшістю європейських держав [11]. У цьому ж документі перераховано і виклики, з якими на сучасному етапі зіткнулася Україна – від збройної агресії Російської Федерації, повномасштабний етап якої країна-терорист розпочала у лютому 2022 р., до демографічної кризи, зміни клімату та погіршення екологічної ситуації. Зауважимо, що висловлені конкурентні переваги – це, скоріше, про спроможність, аніж про втілені можливості, тобто громади спроможні прогресувати у чинному правовому полі, однак інтенсивність цього прогресу визначається суто бажанням ОТГ брати на себе відповідальність за комплексні перетворення. Попри задекларовану у згаданій державній Стратегії мету – «забезпечити гідне життя в згуртованій, децентралізованій, конкурентоспроможній і демократичній Україні, ефективне використання внутрішнього потенціалу територій та їх спеціалізація для досягнення сталого розвитку країни тощо» – лише усвідомлення власної відповідальності за добробут, комфорт, благоустрій, залучення інвестицій та стабільний економічний розвиток дозволить скористатися усіма можливостями децентралізації і побудувати взаємовигідний діалог з центром.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Система місцевого самоврядування, з одного боку, є одним із головних об'єктів євроінтеграційних перетворень в Україні, з іншого боку, має відчутний потенціал у реалізації реформ, закладених Угодою про асоціацію. Та якщо політико-правова частина зовнішнього курсу держави вже отримала позитивну оцінку і є апробованою часом, то суспільний вимір проблеми і надалі робить актуальним пошук діалогу між владою та громадою й інформаційно-комунікаційних взаємодій з населенням [12, с. 49–50].

Вважаємо, що Україна мала кілька необачних випадків калькування західних процесів та векторів інституційного розвитку, коли не були враховані національні особливості формування політичних інститутів, накопичення управлінського досвіду і кадрового потенціалу, тож щодо децентралізації та переформатування територіально-адміністративного устрою маємо стабільні

стартові позиції, які достатньо корелюються і з європейськими нормами, і з загальними практиками країн Європи. Щодо поглиблення інтеграції, то в умовах вже життєздатних громад можна

надати їм повноваження і можливості розширювати інструментарій своєї діяльності за рахунок адаптації європейських кейсів локальної демократії і взаємодії з населенням.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text
2. Порядок денний асоціації між Україною та ЄС для підготовки та сприяння імплементації Угоди про асоціацію. *Урядовий портал*. URL: https://www.kmu.gov.ua/storage/app/imported_content/news/doc_248012532/UA_15-1%20final.pdf
3. Про схвалення Концепції реформування місцевого самоврядування та територіальної організації влади в Україні від 01.04.2014 р. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/333-2014-%D1%80#Text>
4. Європейська хартія місцевого самоврядування (м. Страсбург, 15 жовтня 1985 року): офіційний переклад. *Законодавство України*. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_036#Text
5. Громадська думка населення щодо реформи децентралізації та її результатів (серпень 2020 р.). *Фонд «Демократичні ініціативи» ім. Ілька Кучеріва*. URL: <https://dif.org.ua/article/gromadska-dumka-naselennya-shchodo-reformi-detsentralizatsii-ta-ii-rezultativ>
6. Мельничук В. Євроінтеграційний чинник реформування місцевого самоврядування в Україні. *Перспективи розвитку наукових досліджень у контексті глобалізаційних змін: освіта, політика, економіка, міжкультурна комунікація* : матеріали V міжнар. наук.-практ. конф. Сєверодонецьк : Вид-во СНУ ім. В. Даля, 2021. С. 101–105.
7. Чому децентралізація політичної влади в Україні є завданням європейської інтеграції? *Євроінтеграційний портал*. URL: <https://eu-ua.kmu.gov.ua/analitika/chomu-decentralizaciya-politychnoyi-vlady-v-ukrayini-ye-zavdannuyam-yevropeyskoyi>
8. Лелеченко А., Васильєва О., Куйбіда В. (та ін.). Місцеве самоврядування в умовах децентралізації повноважень : навч. посіб. Київ, 2017. 110 с.
9. Slavinskaite N. The Fiscal Decentralization Initiative for Central and Eastern Europe. *Global Journal of Business Economics and Management Current Issues*. 2017. № 7(1):69. URL: https://www.researchgate.net/publication/316067928_Fiscal_decentralization_in_Central_and_Eastern_Europe
10. Улютін Д. Бюджетна децентралізація: головні виклики та досягнення. *Децентралізація: Офіційний веб-портал*. 2020. URL: <https://decentralization.gov.ua/news/12661>
11. Державна стратегія регіонального розвитку на 2021–2027 рр. *Законодавство України*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/695-2020-%D0%BF#Text>
12. Мельничук В. Зв'язок системи місцевого самоврядування та реалізації курсу європейської інтеграції України. *Пріоритетні напрями наукових досліджень: філософський, політологічний та культурологічний аспекти* : матеріали міжнародної науково-практичної конференції. Київ : Таврійський національний університет імені В. І. Вернадського, 2021. С. 46–50.